

Валентина КУЧЕРЯВЕЦЬ
(Ніжин)

“Нет уз священнее товарищества”: Микола Гоголь і Костянтин Базілі

“Нет уз священнее товарищества!” – мабуть, кожен із нас, хто давно чи недавно “проходив” у школі “Тараса Бульбу” Миколи Гоголя, пам’ятає це натхненне звернення старого полковника до соратників перед походом... Але чи тільки для характеристики головного героя потрібні ці рядки у повісті? Чому звучать вони так проникливо й піднесено? Що могли вони значити для самого автора? Чи був він сам зігрітий цими священними узами?

Як правило, основи “товарищества” закладаються в період отрочства й раннього юнацтва, в роки перших життєвих відкриттів, пошуків близьких, рідних душ – для невинних пустощів і творчих починань, для підтримки й самоствердження... Для Миколи Гоголя – це був час навчання в Ніжинській гімназії вищих наук, куди одинадцятирічним хворобливим хлопчиком його привезли з рідного дому.

Гімназія зустріла його без захоплення, хоча й не можна сказати, що без інтересу. Ось як передає свої перші враження від появи нового учня один із гімназистів, В.І. Любич-Романович, теж майбутній літератор: “В гимназию высших наук кн. Безбородко Гоголь был привезен родными, обходившимися с ним как-то особенно нежно и жалостливо, точно с ребенком, страдающим какой-то тяжелой неизлечимой болезнью. Он был не только закутан в различные свитки, шубы и одеяла, но просто-напросто закупорен. Когда его стали разоблачать, то долго не могли докопаться до тщедушного, крайне некрасивого и обезображенного золотухою мальчика. Мы чуть ли не всей гимназией вышли в приемную взглянуть на него. Глаза его были обрамлены красным, золотушным ободком, щеки и весь нос покрыты красными же пятнами, а из ушей вытекала каплями материя. Поэтому уши его были крайне крепко завязаны пестрым, цветным платком, придававшим его дряблой фигуре потешный вид” [2, с. 38].

Костянтин
Михайлович
Базілі

Микола
Васильович
Гоголь

Важко сказати, чого тут більше: правди чи неприхованих заздрощів до “тщедушного мальчика”, що виріс потім у велетня літератури, обігнавши всіх, хто коли-небудь сидів у гімназійних класах. Не всі вони стали його друзями. Однак, якраз у цих стінах Микола Гоголь зустрів не одну рідну душу і знайшов товаришів, що залишаться близькими йому вже й після закінчення навчання. Одним із них був Костянтин Михайлович Базілі, грек за походженням, майбутній відомий дипломат і літератор, автор популярних у свій час публіцистичних творів про Близький Схід.

Народився К. Базілі 3 лютого 1809 р. в Константинополі. Його рід належав до славних грецьких родин, які самовіддано й наполегливо боролись за звільнення батьківщини від турецьких загарбників. У 1821 р. турки влаштували криваву розправу над грецькою общиною в Константинополі, намагаючись покінчити з волелюбною грецькою аристократією; повісили Вселенського патріарха Григорія V на воротах його ж палацу; були вбиті грецькі старшини. За годину до появи турків батько Костянтина Михайло Базілі, попереджений друзями, разом зі старшим сином заховався в російському посольстві.

К. Базілі був свідком тих страшних подій і, за спогадами гімназистів, неодноразово розповідав про них. М. Гербель у біографії К. Базілі писав: “В полдень семейство Базили видело, как престарелый мученик в рясе (патриарх Григорий V), со связанными за спиной руками, в сопровождении палачей, был высажен на пристань Фанара и повешен на воротах патриаршего дворца ... Отец Базили поспешил домой, взял сколько мог золота, переоделся в другое платье, сжег бумаги и, не простясь с детьми, чтобы не было плача и чтобы ничего не заметили соседи, одной только жене объявил о своем намерении (скрыться) ... Не прошло и получаса, как уже явились турецкие чохадары и стали обыскивать дом. Мать оставалась одна с пятью малолетними детьми и немногими верными слугами ... Одиннадцатилетний Базили, вместе с младшим братом, чувствуя себя мужчинами и защитниками оставшейся семьи, сочли долгом вооружиться на случай вторжения. Втайне от матери приготовили они себе пики, потому что всякого рода оружие, даже столовые ножи, были отобраны турками. Все время были они на стороже – днем готовились они к отражению, ночью ждали пожара ... Семейство Базили запиралось на ночь в каменной части дома под сводами, решившись лучше задохнуться, чем попасть в руки турок” [3, с. 327].

За допомогою російського посла графа Строганова сім’ї вдалося перебратися до Російської імперії. Цей переїзд було здійснено таємно, на судні, завантаженому тютюном, у тайнику, куди й сховали на час перевірки турками вантажу всіх Базілі – батька, матір і шістьох дітей. Через декілька днів вони прибули в Одесу, де на той час проживало вже багато греків. Оскільки родина залишилася без будь-яких засобів до існування, їй було призначено пенсію від комітету, заснованого Олександром I з ініціативи князя А.М. Голіцина.

Костянтин Базілі вдома отримав непогану освіту, добре знав давньогрецьку літературу, володів французькою мовою. Тож, турбуючись про майбутнє грецьких дітей, Новоросійський генерал-губернатор граф А. Ланжерон написав листа директору Гімназії вищих наук кн. Безбородка в Ніжині І.С. Орлаю з проханням сповістити про наявність вільних місць у навчальному закладі. Є підстави вважати, що з подібним листом він звертався і до почесного попечителя Гімназії графа О.Г. Кушельова-Безбородко, оскільки останній у 1822 р. і домігся від імператора дозволу “принять на свое иждиве-

ние”, тобто в якості пансіонерів, шістьох вихованців-греків. А. Ланжерон сповіщав 1 серпня 1822 р. І.С. Орлая про те, що до Ніжина вже направлені діти, і що “по причине крайней бедности родителей и родственников сих детей, Одесская вспомогательная греческая комиссия снабдила их на путевые издержки необходимой денежной суммой”. Так у вересні 1822 р. до Гімназії були зараховані Костянтин Базілі, Стефан Гютен, Іван Сканаві, Єгор Ксеніс, Іван Агало, а в грудні того ж року – Пилип Котопулі.

Усталеною є думка, що М. Гоголя і К. Базілі об’єднали літературні інтереси, оскільки вони разом видавали журнал “Северная заря”. Пізніше К. Базілі згадував: “Вдвоём с Гоголем, лучшим моим приятелем, хотя не обходилось дело без ссор и без драки, потому что оба были запальчивы, издавали мы ежемесячный журнал страниц в пятьдесят и шестьдесят в желтой обертке с виньетками нашего изделия ... В нем были отделы беллетристики, разборы современных лучших произведений русской литературы, была и местная критика, в которой преимущественно Гоголь поднимал на смех наших преподавателей под вымышленными именами” [2, с. 84].

У цьому рукописному альманасі з’явилася наслідувальна повість Миколи Гоголя “Братья Твердиславичи”, яка не мала успіху у читачів. Про її долю В.І. Любич-Романович розповідає наступне: “Наш кружок разнес ее беспощадно и решил тотчас же предать уничтожению. Гоголь не противился и не возражал. Он совершенно спокойно разорвал свою рукопись на мелкие клочки и бросил в топившуюся печь. “В стихах упражняйся, – дружески посоветовал ему тогда Базили, – а прозой не пиши: очень уж глупо выходит у тебя. Беллетрист из тебя не вытанцуется, это сейчас видно” [2, с. 82].

Але все ж, гадаємо, не лише пристрасть до художньої творчості наблизила М. Гоголя та К. Базілі. Їх об’єднувала також наявність “горького опыта души”, який тільки поглибився в гімназії. У спогадах деяких ліцеїстів взаємовідносини між учнями постають позбавленими хрестоматійного глянцю – “шла маленькая война за выживание” [4, с. 560]. У згаданій біографії К. Базілі, М. Гербель зазначав: “При поступлении в гимназию он (Базили) не знал даже русской азбуки, не говорил ни слова по-русски ... Положение его было самое неприятное. Его определили по необходимости в первый класс, где никто не только из воспитанников, но даже из наставников не мог с ним объясниться, причем его выговор, когда он пробовал заговорить по-русски, постоянно возбуждал между его товарищами громкий смех. Он стал молчаливым и первые шесть месяцев не говорил ни слова со своими соклассниками. Утешения в своем отчуждении он искал вне классов, в обществе старших, которые объяснялись по-французски. Базили учился прилежно; после же классов запирался он в классной комнате и там декламировал уроки священной истории, по которой протоиерей, отец Вольнский, принявший в молодом иностранце особое участие, учил его преимущественно русскому языку и, к удивлению всех, через год Базили вдруг заговорил по-русски” [3, с. 327].

Взаємини М. Гоголя зі своїми співучнями також були далекі від ідилічних. Спогади В.І. Любич-Романовича і через десятиліття несуть на собі відбиток відчуженості, погано прихованої досади, зверхності:

... Жизнь Николая Васильевича в школе была сущим адом для него. С одной стороны, он тяготился своим “хуторским происхождением” однодворца, с другой – физической неприглядностью ... И над всем-то мы смеялись, во всем у него находили недостатки и отрицали в нем всякое дарование и стремление к наукам.

Понимая это наше отношение к нему, Гоголь и сам уже никогда не дерзал заявлять себя перед нами с этой стороны. От природы впечатлительный, он понимал это наше отношение к нему, как признак столичной кичливости детей аристократов, и потому сам по-своему игнорировал нас, знать не хотел ... Он искал сближения лишь с людьми, себе равными, например, со своим “дядькою”, прислугою вообще, и с базарными торговцами на рынке Нежина – в особенности. Это сближение его с людьми простыми, не претендующими на изящество манер, изысканность речи и на выбор предмета беседы, очевидно, давало ему своего рода наслаждение в жизни, удовлетворяло его эстетические потребности и вызывало в нем поэтическое настроение. Так, по крайней мере, мы замечали потому, что он, после каждого такого знакомства где-либо, подолгу запирался в своей комнате и заносил на бумагу свои впечатления.

Было ли все это им занесенное таким образом на бумагу когда-либо передано гласности, связать трудно, так как из всех вышедших впоследствии его произведений не видно было, чтобы он написал что-нибудь исключительное из нежинской жизни ... Да и проза-то была какая-то тягучая, точно кислое тесто, и мало отвечающая нашей тогдашней лаконичности, какой мы придерживались, беря пример с А.С. Пушкина. Но Гоголь никаких примеров не выносил, не умел их ставить себе на вид; он был самобытен, бесподражателен, оригинален по-своему. Черта эта в нем нами не одобрялась потому, что мы в то время переживали эпоху подражания какому-либо из прославившихся ... поэтов и ставили себя в зависимость от его влияний на нас. Но Гоголь, говорю я, был неподражателен, он оставался во всем самобытен, и это-то еще более отлучило его от нас и сделало, можно сказать, отшельником, каких других у нас, кроме него, не было в школе” [4, с. 550–551].

Навряд чи Микола Гоголь був таким “отшельником”, як про це говорить В.І. Любич-Романович, адже він був активним учасником, а то й зачинателем багатьох ліцейських справ. Театр став пристрасною і для М. Гоголя, і для К. Базілі, що зблизило їх ще більше. “Театральные представления давались на праздниках. Мы с Гоголем и Романовичем сами рисовали декорации ... Зрителями были, кроме наших наставников, соседние помещики и военные расположенной в Нежине дивизии ... Все были в восторге от наших представлений, которые одушевляли мертвенный уездный городок и доставляли некоторое развлечение случайному его обществу. Играли мы трагедии Озерова “Эдип” и “Фингал”, водевили, какую-то малороссийскую пьесу, сочиненную тогда же Гоголем, от которой публика надрывалась со смеху. Но удачнее всего давалась у нас комедия фон-Визина “Недоросль”. Видал я эту пьесу в Москве и Петербурге, но сохранил всегда то убеждение, что ни одной актрисе не удавалась роль Простаковой так хорошо, как играл эту роль шестнадцатилетний тогда Гоголь ... Благодаря моей необыкновенной в то время памяти доставались мне самые длинные роли: Стародума, Эдипа и другие”, – так Константин Базілі пізніше згадував про гімназійний театр [2, с. 63]. Є у цих спогадах одна неточність: ми нічого не знаємо про малоросійську п'єсу Гоголя, очевидно, це був один із творів його батька, Василя Опанасовича, привезений сином до навчального закладу.

Театр – справа запальна, тож не дивно, що й між друзями інколи пролітала іскра, бо ж були запальні та гострослові. Збереглася така цікава історія: “Ученики жертвовали на театральний гардероб кто что мог. Между прочим, была пожертвована кем-то пара заржавевших и обломанных пистолетов, замечательная по следующему случаю. Однажды, перед самым представлением “Недоросля”, Гоголь как-то задел своею шуткою одного из товарищей – Базили. Тот вспыхнул и отказался играть; а он играл роль

Стародума. Ну, как без Стародума приступить к представлению? Гоголь сделал вид, что вышел из себя; в страшной мести он вызвал товарища на дуэль и подал ему театральные пистолеты без курков. Базили рассмеялся и стал играть” [2, с. 60].

Окрім літературної та театральної творчості, гімназисти також займалися складанням посібників з усесвітньої історії. Лекції професора історії не задовольняли амбітних юнаків, і вони активно вдалися до самоосвіти: П. Редкін, Н. Кукольник, В. Любич-Романович, М. Білевич та інші перекладали історичні книги, художні твори на історичну тематику й склали рукописну всесвітню історію за повною гімназійною програмою. К. Базілі доручили підготувати матеріал про єгиптян, ассирійців, персів, греків, і він написав більше тисячі сторінок. Цілком вірогідно, що якраз у той час виник і розвинувся у М. Гоголя інтерес до історії, який у подальшому стимулював не тільки художнє слово, а й привів його, хоч і не надовго, до викладацької кафедри.

На жаль, після від'їзду І.С. Орлая до Одеси ставлення до Костянтина Базілі в лицей змінилося. Відомості, що збереглися в ніжинському архіві, свідчать, що він був сумлінним учнем, кожного року закінчував навчання на відмінно. Прагнучи якомога швидше закінчити лицей, він виконав програму з усіх предметів за п'ятий і шостий класи (в цьому йому допомагав професор математичних та природничих наук К. Шапалінський), однак до сьомого класу йому не дозволили перейти і залишили в шостому. Оскільки від уроків юнак тепер був практично звільнений, то з пристрасстю віддався літературній творчості, зокрема, написанню віршів російською мовою. Попри це, таке ставлення до себе надто його вразило: влітку, поїхавши на канікули до Одеси, до Ніжина К. Базілі не повернувся. В 1830 р. він закінчив Рішельєвський лицей, куди перейшов за сприяння І.С. Орлая, і здійснив поїздку спочатку до Константинополя, а потім і до Греції. Враження від цієї подорожі він виклав у двохтомнику “Архіпелаг і Греція” (1834). Книга викликала помітний інтерес у читачів, оскільки авторові вдалося яскраво, захоплююче розповісти про визвольну боротьбу грецького народу, близького до російського за релігійними поглядами і за традиціями, до того ж вона піднімала патріотичні почуття громадян, висвітлюючи братню допомогу російського флоту грекам.

Костянтину Базілі запропонували вступити на російську службу секретарем дипломатичної частини на флоті. Так вирішилася його доля. Він зробив непогану кар'єру, поступово піднімаючись службовими щаблями, довгий час був генеральним консулом у Сирії та Палестині, брав участь у багатьох міжнародних конференціях як представник Російської імперії. Протягом усього життя він займався літературною творчістю, писав статті на історичні та літературні теми; популярністю користувалися його публіцистичні твори “Нариси Константинополя”, “Босфор і нові нариси Константинополя”. У бібліотеках дворянських родин мати книги К. Базілі вважалося ознакою гарного смаку.

Після виходу на пенсію К.М. Базілі постійно жив у Одесі, де й видав у 1862 р. написану набагато раніше книгу “Сирия и Палестина под турецьким правительством в историческом и политическом отношениях». У 1847 р. цю книгу Микола Гоголь читав у рукописі й під враженням від прочитаного писав поету В. Жуковському з Єрусалиму, що К. Базілі “написал удивительную вещь, которая покажет Европе Восток в его настоящем виде ... Знания бездна, интерес силен”.

Тож, “узы товарищества” пов'язували Миколу Гоголя та Костянтина Базілі не тільки під час навчання в Ніжині. Спогади сучасників доносять до нас атмосферу, яка супроводжувала перші кроки колишніх гімназистів у імперській столиці: “В Петербурге

собралось более десяти товарищей: Гоголь, Прокопович, Данилевский, Пашенко, Кукольник, Базили, Гребенка, Мокрицкий и еще некоторые. Определились по разным министерствам и начали служить ... около Гоголя составилась круг его школьных приятелей и новых, молодых знакомых, которые любили его горячо и были ему по душе ... он ... дал всем своим товарищам по нежинскому лицу и их приятелям прозвища, украсив их именами знаменитых французских писателей, которыми восхищался тогда весь Петербург. Тут были Гюго, Александры Дюма, Бальзаки ... Гоголь часто сходил с шумного, трудового своего жизненного поприща в уединенный круг своих приятелей – потолковать преимущественно о явлениях искусства, которые в сущности одни только и наполняли его душу”; приятели часто влаштували “сходки” та “обеды вскладчину”, на яких “царствовала веселость, бойкая насмешка над низостью и лицемерием ... где всякий очередной хозяин старался превзойти другого разнообразием, выбором и изяществом кренделів ... где Гоголь сам приготавливал вареники, галушки и другие малороссийские блюда...” [2, с. 146–149].

До найближчих своїх друзів Гоголь ставився з палкою прихильністю і називав їх “ближайшими людьми своими”. Костянтин Базілі, мабуть, залишався одним із “найближчих” упродовж подальшого життя М. Гоголя; тривалий час вони листувалися.

У 1848 р. Микола Гоголь здійснив давно задуману подорож до Єрусалиму, з якою містично пов’язував закінчення “Мертвих душ”. Переїзд через пустелю в Сирії він здійснив разом із К. Базілі, котрий того часу перебував у цій країні на дипломатичній службі. П.Куліш у біографії М. Гоголя дещо іронічно так описував цю подорож: “Он осуществил переезд через пустыни Сирии в обществе своего соученика по гимназии ... Базили ... пользовался особенным влиянием на умы туземцев. Для поддержания этого влияния он должен был играть роль полномочного вельможи, который признает над собой только власть “Великого Падишаха”. Каково же было изумление арабов, когда они увидели его в явной зависимости от его невзрачного и тщедушного спутника. Гоголь, изнуряемый зноем пещаной пустыни и выходя из терпения от разных дорожных неудобств, которые, ему казалось, легко было устранить, не раз увлекался за пределы обыкновенных жалоб и сопровождал свои жалобы такими жестами, которые, в глазах туземцев, были доказательством ничтожества грозного сатрапа. Это не нравилось его другу; мало того, это было даже опасно в их странствовании через пустыни, так как их охраняло больше всего только высокое мнение арабов о значении Базили в русском государстве. Он упрашивал поэта говорить ему наедине что угодно, но при свидетелях быть осторожным. Гоголь соглашался с ним ... но при первой досаде забывал дружеские условия и обращался в избалованного ребенка. Тогда Базили решился вразумить приятеля самым делом и принял с ним такой тон, как с последним из своих подчиненных. Это заставило поэта молчать, а мусульманам дало почувствовать, что Базили все-таки полномочный визирь “Великого Падишаха” [2, с. 373–374].

Але, не зважаючи ні на що, Костянтин Михайлович Базілі залишався для М. Гоголя не тільки близькою душею, яка могла терпіти “дитячі” примхи генія, а й зразком громадянина: не випадково “одаренный божескими доблестями муж”, “идеальный” поміщик, який піклувався не тільки про власні прибутки, але й про благо своїх підданих, з’явився у другому томі “Мертвих душ” під іменем Костянтина Федоровича Костанжогло.

Список використаних джерел і літератури

1. *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений. – М.: Издательство “Правда”, 1984. – Т. 2. – 318 с.
2. *Вересаев В.В.* Гоголь в жизни: Сист. свод подлин. свидетельств современников / Предисл. Ю. Манна; Коммент. Э. Безносова. – Х.: Прапор, 1990. – 680 с.
3. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Нежин. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1881.
4. Гоголь в Нежине. Из воспоминаний В.И. Любич-Романовича // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 548–560.
5. *Самойленко Г.В.* Костянтин Базилі в Ніжині // Греки в Ніжині: Збірник статей і матеріалів. – К., 2001. – С. 237–247.

Ольга ПОНОМАР
(Ніжин)

Ніжинська Мостова вулиця у творі Миколи Гоголя “Мертві душі”

Один із найкращих своїх творів – поему “Мертві душі” Микола Гоголь почав писати у середині 1835 р. Восени 1841 р. робота в основному була завершена. Письменник працював над першим томом “Мёртвых душ” за кордоном. Описуючи події, характери персонажів, неосяжні простори Російської імперії, він використовував знання, досвід і враження про ті місця, які знав і які залишили певний слід у його свідомості. В листі до В. Жуковського Микола Гоголь писав: “Если совершу это творение так, как нужно его совершить, то ... какой огромный, какой оригинальный сюжет! Вся Русь явится в нём! Это будет первая моя порядочная вещь, – вещь, которая вынесёт моё имя ... и мне совершенно кажется, как будто я в России: передо мною все наши, наши помещики, наши чиновники, наши офицеры, наши мужики, наши избы – словом, вся православная Русь” (1836 р., Париж) [1].

Важливою сторінкою в житті М. Гоголя були роки навчання в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька з 1821 до 1828 р. Тут у Ніжині він написав свої перші твори, записав цікаві історії, міфи, легенди. З великою теплотою згадував своїх гімназійних друзів, – упродовж багатьох років життя підтримував тісні стосунки з М. Прокоповичем, товаришував із О. Данилевським, якого називав “своім двоюрідним братом”. В одному з листів до М. Прокоповича М. Гоголь писав: “Увы, мы приближаемся к тем летам, когда наши мысли и чувства поворачивают к старому, к прежнему, а не к будущему. Как быть! Но прекрасно старое. Когда, когда-нибудь мы соберёмся вместе и вспомнем и Нежин, и Петербург, и молодость?” (1836 р., Женева) [2]. В цей час письменник плідно працює: “...теперь я погружён весь в “Мертві душі”. Огромно, велико моё творение, и не скоро конец его ... Кто-то незримый пишет передо мною могущественным жезлом. Знаю, что моё имя после меня будет счастливее меня, и потомки тех же земляков моих ... произнесут примирение моей тени” (лист до В. Жуковського, 1836 р., Париж) [3].

У “Мертвих душах” М. Гоголь описує багато місць, пов’язаних із містом Ніжином. Завдяки географічному розташуванню, наданню Магдебурзького права в 1625 р.,